

## ПОГЛЕД КЪМ СТАРОСТТА НА ЖЕНАТА И ЖЕНСКИТЕ БОЖЕСТВА НА БАЛКАНИТЕ В МИТОЛОГИЧЕН И ЕТНОКУЛТУРЕН АСПЕКТ

**Мая Александрова**

*Софийски университет «Св. Климент Охридски»  
(София, България)*

*mayaalexandrova2017@gmail.com*

Във времената на праисторията системата от вярвания и практики е доминирана от матриархалната култура<sup>1</sup> и е фокусирана върху могъщата сила на Великата богиня. Когато от евразийските степи (около 4500–2500 г. пр. Хр.) нахлуват индоевропейците, те донасят и наслагват върху хилядолетните традиции на Стара Европа своята патриархална социална структура, икономика, основаваща се на животновъдството, и пантеон, доминиран от мъжки божества. Норма стават патриархатът, класовото общество, военното дело. Независимо от това, мощният субстрат на староевропейските традиции оказва значително влияние върху по-късните култури, възникнали през бронзовата епоха. Вярата в могъщата сила на богинята, някои матрилинеарни обичаи и практики оцеляват на Балканите, на някои средиземноморски острови, в периферни райони на Северна и Западна Европа.

В патриархалния свят на гръцката и римска античност наблюдаваме промяна в отношението към жените и едно специфично разделяне на млади и стари. Ще фокусираме вниманието си върху начина, по който тази промяна повлиява живота на старите жени в древна Гърция и Рим, като се опитаме да сравним с Балканите и славянския свят.

Фактът, че в различните исторически времена отделните етапи на човешкия живот (детство, младост, зрялост и старост) са с друга, различна от днешната продължителност, че на 50 или по-малко години жената е стара, навежда на мисълта, че старостта е друга категория в древния свят.

<sup>1</sup> В съвременната историография се избягва терминът *матриархат* и се предпочита *матрилинеарност* (или матрилинейност). Говорим за матриархат, когато в обществото има матрилинейна генеалогия, равенство между половете, жените са социално в центъра на обществото, а мъжете са политическите представители на клановите пред външния свят (Abendroth 2023: 6–8).

Вероятно на хората, които са живели по-дълго от средното, е гледано по различен начин.

Типично за живота в класическа Гърция е било жената да си стои у дома, докато мъжките дейности се извършват извън къщата. Това разграничение е съществувало още по времето на Омир. В мита за Деметра се казва, че богинята прилича на «възрастна жена, която е отминала възрастта на раждането и делата на венцелюбивата Афродита», и точно затова тя може да се придвижва свободно (Bremmer 2019: 232). Този мотив отразява позицията на старите жени в ранното гръцко общество — те имат повече свобода от тези, които все още не са достигнали менопаузата.

В древността старата жена е вещица и магьосница *par excellence*. От текстовете на Аристофан и Лукиан са известни тесалийските вещици, които имат репутацията, че могат да накарат луната да изчезне, да варят магически отвари, да летят, както правят и съвременните вещици.

Гръцкият митичен свят е пренаселен с ужасяващи женски същества — греи<sup>2</sup>, емпуси, еринии, харпии, горгони, ламии, мойри, Медуза, Сцила и Харибда, сирени. Всички те са девици. Някои от тях са стари — греи, мойри, емпуси, ламии, еринии. Комбинацията от старост и девичество ги прави още по-страшни.

Силите, които притежават гръцките и римските вещици, са доста различни. Гръцките вещици са опасни, но не са ужасяващи — те имат силата да превръщат хората в животни, пророкуват, лекуват бездетност, урочасват, правят любовна магия и тровят враговете. Правомощията им са до голяма степен в митичен контекст. Гръцките вещици, като Цирцея и Медея, са митологични фигури, а не хора в реалния съвременен или исторически свят.

Гръцки литературни портрети на вещици са: Цирцея на Омир, Медея на Пиндар, Еврипид и Аполоний Родий, Симета на Теокрит. Гръцките Цирцея и Медея са млади. Те са прародителки на много от владеещите магия жени и са изключително влиятелни фигури в по-късната европейска литература. Защо в древна Гърция магьосниците са млади и

<sup>2</sup> Греите (стр. Γραῖαι, Graiai, Graiae) са три сестри, които са родени със сива коса и споделят едно око и един зъб. Наричани са *Сивите сестри* и *Форкидите*. Наименованието *Γραῖαι* вероятно произлиза от прилагателното *γραιός* 'стара жена', от и.-е. \**gerh<sup>2</sup>-iū* 'стара жена', от \**grēh<sup>2</sup>-*, 'да остарея' (Beekes 2010: 285). Имената на греите са: Δεινὸ < δεινός 'страшен, ужасен', Ἐνυὸ, съответства на лат. Bellona, богиня на войната (СТГРБР 1943: 259), Περφρηδὸ или Περφρηδὸ < πεμφρηδών 'вид дървесна оса' < \**bhrm-* (Beekes 2010: 1171).

красиви? В гръцкото общество, поне до елинистическия период, жените имат малко влияние в обществената сфера. Единствено като жрици на официални държавни култове те се отнасят към божественото наравно с мъжете (Gordon 1999: 178). В гръцкото общество властта на жените е ограничена и затова те не са заплаха за мъжете.

Най-известните примери за римски вещици са Канидия и Сагана на Хораций, Медея и Цирцея на Овидий, Енотея на Петроний, Медея на Сенека, Ерито на Лукан<sup>3</sup>, Мерое, Памфила и Фотис на Апулей. Канидия на Хораций е една от «мръсните стари вещици» (*obsceñas anus*), Дипсас<sup>4</sup> на Овидий е изобразена като стара жена (*anus*), Енотея на Петроний е описана като стара жена (*anus*), грозна в черните си дрехи (*nigraque veste deformis*) (Spaeth 2014: 43–47). Защо римските вещици са стари, грозни и страховити? В римското общество, от Късната република насетне, жените имат значителна икономическа и политическа власт. Властта на жените над магията (религиозна власт) би застрашила мъжкия контрол над обществото. Тези страхове довеждат до крайно негативните портрети на вещици, чиято сила заплашва да унищожи природните закони и да върне вселената обратно в хаоса (Spaeth 2014: 53–54).

От средните векове насетне външният вид на вещиците е събирателен образ на всички най-неприятни човешки характеристики. Изключителна грозота, телесна деформация от всякакъв вид са типични за описанията, както на истинските жени, заклеймени като вещици по време на Инквизицията, така и на тези от народните приказки. Обикновените хора се страхуват дори от белите вещици и мъдрите жени, които лекуват или съветват.

Християнската църква организира големия лов на вещици в началото на съвременна епоха (XV–XVII век), който е насочен (почти само) срещу жените. Защо ловът на вещици се съсредоточава предимно върху старите жени? Жените имат силата да правят магии, което е добре известно още от праисторията. Особено «вещи» в магиите са старите жени — те имат опита и знанията, натрупани през живота. Затова старата жена се отъждествява с вещицата.

<sup>3</sup> В епоса на Лукан Ерито е тесалийска вещица, а нейните магически ритуали са ужасяващи.

<sup>4</sup> Дипсас познава силата на билките и владее магическите инструменти; може да контролира времето, да възкресява мъртвите, да прави да капе кръв от звездите и луната да стане червена (Hutton 2017: 63).

*Вещица* (в България и в славянския свят) — ‘имаща знание’, свързано е с *вещ* от праслав. \**ved-t-jo-* > *vešť* (БЕР 1: 140–141), ср. рус. *ведьма* от праслав. \**vědě* «я знаю» (Фасмер 1: 285); също магьосница, чародейка — жена, която се занимава с магия (магьосничество). Може да се направи паралел между *вещер/вещица*, *магьосник/магьосница*, гр. *γῳόστης/γῳόστρια* ‘гадател/гадателка’ и *μάγος/μάγισσα* (Geller 2021: 115). В съвременния български *вещица* (на руски *ведьма*) има обидно и саркастично значение.

Южнославянската *вещица* (бълг.: *вещица*, *вещерица*, *магьосница*, *мамница*, *примамница*, *бродница*, *вражалица*, *обирачка*, *каспиа*, *баечка*, *биярка*, *самодива*; сръбски: *вештица*, *вештерка*, *вештичина*, *циперница*, *штрига*, *морна*, *бркача*, *сркача*, *потковица*, словен. *vešča*, *veša*) е стара, посивяла, прегърбена, космата, с бледо, сбръчкано лице. (Виноградова 2000: 237–238). Към края на XIX век Д. Маринов и други етнографи регистрират термина *магьосница*, *магесница*, понякога като синоним на *вещица*, или като втори, по-нисък ранг на практикуващите магия. Според описанието на Маринов *магьосницата* е жена, която (като *вещицата*) е в постоянна комуникация със злите духове и познава силата на растенията и билките. Тя също може да прави чудеса, но в по-малка степен от *вещицата* (Маринов 1891: 45–52).

Интересно е да отбележим, че в изображения от църкви в Югозапад-на България *вещиците/вражалиците* са млади (Geller 2021: 131–132).

Терминът *баба* има много значения: може да означава (напълно неутрално) ‘стара жена’, но и ‘акушерка’ (т. е. жена, занимаваща се с традиционно акушерство); същият термин може да се използва за обозначаване на ‘жена лечителка’, *веща* в употребата на билки и растения, но и в тайното знание за заклинания и магии. Тогава терминът *баба* може да се използва за обозначаване на жена ‘магьосница’, ‘гадателка’, както и ‘вещица’.

Важна обща характеристика на женските свръхестествени същества е тяхната връзка с природата<sup>5</sup>. Много изследователи поддържат тезата, че жените са символично свързани с природата, а мъжете — с цивилизацията и реда. Тази връзка произтича отчасти от физиологията и функциите на женското тяло (да създава живот), които поставят жената по-близо до природата. Контролът на женските свръхестествени

<sup>5</sup> Например такъв елемент е хибридният жена-птица — един от символите на хтоничната богиня, която в Източна Европа се превръща във *вещица*. Литовските *Laumas* имат птичи крака и приличат на *вещици*.

същества върху природата е инверсия на «естествения» ред на нещата, при който мъжете владееят света. Мъжете възприемат женската същност като дълбоко заплашителна и в патриархалните общества «няма място за старите жени» (Bremmer 2019: 231).

Отношението към старостта (и младостта) на жените се променя в хода на историята. Това отношение се определя и от страха или преклонението пред женските божества и свръхестествени същества. С настъпването и установяването на патриархата женските божества и свръхестествени същества са принизени до образа на старата вещица. Някога могъщата богиня (девица/майка/стара жена) е демонизирана, защото е заплаха за патриархалния ред.

#### БИБЛИОГРАФИЯ

- БЕР 1 — Български етимологичен речник. Т. I. А–З. / Науч. ред. В. И. Георгиев, И. Гълъбов, Й. Заимов, С. Илчев. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2012.
- Виноградова 2000 — *Виноградова Л. Н.* Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. М.: «Индрик», 2000.
- Маринов 1891 — *Маринов Д.* Жива старина. Етнографическо (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ореховоско и Врачанско, Книга 1: Вярванията или суеверията на народа. София: Печатница «Св. Кирил и Методий», 1891.
- СТГРБР 1943 — Старогръцко-български речник / Съст. М. Войновъ, Д. Дечевъ, Вл. Георгиевъ, Ал. Милевъ, Б. Геровъ, М. Тоневъ. София: Печатница Книпеграфъ, 1943.
- Фасмер 1 — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. 2-е изд., стер. Т. 1. М., 1987.
- Abendroth 2023 — *Abendroth H. G.* Matriarchal Societies of the Past and the Rise of Patriarchy. New York, Berlin, Brussels, Lausanne, Oxford: Peter Lang, 2023.
- Beekes 2010 — *Beekes R.* Etymological dictionary of Greek. Leiden, Boston: Brill, 2010.
- Bremmer 2019 — *Bremmer J. N.* The World of Greek Religion and Mythology. Collected Essays II. Tübingen: Mohr Siebeck, 2019.
- Geller 2021 — *Geller F. B.* Mythographies of the Demonic (Notes on Slavonic and Balkan Ethnohermeneutics) // Magic, Texts and Travel: Homage to a Scholar, Will Ryan / J. M. Hartley, D. J. B. Shaw (eds.). London: SGEER, 2021. P. 114–134.

- Gordon 1999 — *Gordon R.* Imagining Greek and Roman Magic // Witchcraft and Magic in Europe. Vol. 2. Ancient Greece and Rome / Ed. by B. Ankarloo and S. Clark. London: The Athlone Press, 1999. P. 159–276.
- Hutton 2017 — *Hutton R.* The Witch: A History of Fear from Ancient Times to the Present. New Haven: Yale University Press, 2017.
- Spaeth 2014 — *Spaeth B. S.* From Goddess to Hag: The Greek and the Roman Witch // Daughters of Hecate: Women and Magic in the Ancient World / K. Stratton, D. Kalleres (eds.). Oxford, New York: Oxford University Press, 2014. P. 41–70.